

تذکره مردم دیده – مآخذ مهم نقد شعر فارسی

دکتر نجم الرشید ☆

Abstract

The tradition of Persian Tazkira writing is very old in the sub-continent. These Tazkiras are replete with fine biographical notes on Persian poets. Many of them contain critical discourses of poetry. Abdul Hakim Lahori's "Mardam Deeda" is such a Tazkira which besides biographical notes on poets, contains his commentary on poetry. The article reviews the critical notes presented in "Mardam Deeda".

ملا عبدالحکیم لاہوری (۱)، متخلص بہ حاکم، شاعر و تذکرہ نویس سده ۱۲ق. وی سید حسینی بود و پدرش شادمان خان بہ روزگار اورنگ زیب عالمگیر از بلخ بہ دکن رفت (۲) و بہ منصب ”ہفتصدی و پنجاہ سوار رسید“. (۳) پدرش پس از درگذشت اورنگ زیب عالمگیر رھسپار مراد آباد شد و حاکم در ۱۷۰۸ در آنجا زادہ شد (۴). در ۱۷۱۲م، پدرش بہ ہمراہی نواب دلیر جنگ بہ لاہور رفت و در آن شہر ساکن شد (۵). شادمان خان در روزگار محمد فرخ سیر

☆ عضو گروہ زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاہور

منصب سه هزاری و در عهد محمد شاه منصب "پنج هزاری" را بر عهده داشت (۶). حاکم لاهوری پس از درگذشت پدرش، در شعر در زمره شاعران آفرین لاهوری و در تصوف در سلک مریدان حاجی محمد شریف، عارف سلسله قادریه، درآمد (۷).

او با شاعران و دانشمندان آن روزگار مانند سراج الدین علی خان آرزو و آزاد بلمگرامی و نور العین واقف بتالوی همنشینی و روابط خوبی داشته است.

حاکم لاهوری در ۱۷۶۰م برای حج به مکه رفت و در ۱۷۶۱م به هند بازگشت (۸). به گفته تقوی، وی در ۱۷۶۳م در شهر تته درگذشت و در همان جا به خاک سپرده شد (۹)، اما گویاموی درگذشت او را در ۱۷۶۸م دانسته است (۱۰).

از آثار او تذکره منتخب حاکم و تذکره مردم دیده را می توان نام برد. مردم دیده، تذکره ای است به زبان فارسی در یک مقدمه، دو باب و خاتمه. این اثر که در ۱۷۷۱م در اورنگ آباد به نگارش در آمده است، مشتمل است بر زندگی نامه و نمونه ابیات ۲۳ تن که مولف آنان را به چشم خویش دیده است (۱۱). نام یاد شده این اثر را آزاد بلمگرامی، نگارنده تذکره های یدبضا، سرو آزاد و خزانه عامره، به حاکم لاهوری پیشنهاد کرده بود (۱۲). شرح حال سخنگویان در این تذکره به ترتیب الفبا درج شده است.

نظری اجمالی درباره موضوعات کتاب

باب اول: در ذکر ۱۸ شاعر که از تذکره مجمع التعمایس،

نگاشته سراج الدین علی خان آرزو، به عین عبارت نقل شده است. حاکم لاهوری در ذیل معرفی هر شاعر تکمله ای نیز افزوده است. این بخش از "آفرین" شروع می شود و به "واقف" پایان می یابد (۱۳).
 باب دوم: زندگی نامه و نمونه ابیات ۲۲ شاعر را دربر دارد که خان آرزو در تذکره خود به آنها پرداخته است. این قسمت از "اظهر" شروع می شود و به "یتیم" پایان می یابد (۱۴). نگارنده در این بخش در جمع آوری احوال شاعران مرتکب بی دقتی و سهل انگاری شده است.

خاتمه: در احوال خود، خواجه محمد قاسم و میرزا اورنگی خان. نثر این اثر ساده و غیر مصنوع است، اما مؤلف گاهی در ستایش شاعران به نثر مصنوع و مسجع پرداخته است. این تذکره به کوشش سید عبدالله در ۱۹۶۱م در لاهور به چاپ رسیده است.

چنان که گذشت این تذکره شامل احوال و نمونه ابیات ۶۳ شاعر پارسی گو است که مؤلف آنان را به چشم خویش دیده است. باب اول مشتمل است بر احوال ۱۸ شاعر. اگرچه مؤلف در این بخش زندگی نامه و نمونه ابیات را از تذکره مجمع التقایس، نوشته سراج الدین علی خان آرزو، نقل کرده است، اما در معرفی احوال هر شاعر تکمله ای نیز افزوده است. وی در نقد شاعران از نظرات آرزو استفاده کرده و گاهی در این مورد مطالبی بر آنها می افزاید. باب دوم، زندگی نامه و نمونه ابیات ۶۲ سخنگو را دربر دارد که خان آرزو، در تذکره مجمع التقایس، به آنان پرداخته است. حاکم بیگ لاهوری در این

بخشش، در هنگام معرفی احوال برخی شاعران درباره اشعار آنان اشارات انتقادی داشته است. ما در ذیل به بررسی آنها می پردازیم.

عناصر نقد شعر فارسی

از جمله عناصر نقد شعر فارسی که در این اثر آمده است می توان اینها را بر شمرد:

نقد زبان، زمینه های معنایی و عاطفی، نقد بلاغی (تصویر سازی و تخیل و صنایع بدیع و زینتهای کلامی)، صورت و قالبهای شعری، نقد از طریق مقایسه بین شاعران و جز آن.

۱. نقد زبان

مؤلف در هنگام معرفی احوال سخنگویان، به برخی از عناصر نقد زبان می پردازد و از جمله آنها می توان "واژگان" و "موسیقی" را نام برد. در حدود همه تذکره نویسان فارسی این سده به عنصر "فصاحت و بلاغت" توجه ویژه ای داشته اند، اما حاکم در تالیف این کتاب به این عنصر اشاره ای ندارد و همچنین نمونه ای از "صرف و نحو" نیز در این اثر به چشم نمی خورد.

مؤلف در ذیل برخی شاعران، به واژگان شعری آنان اشاره های کلی دارد. به عنوان مثال به نمونه ای از آن که متعلق به نور العین واقف بتالوی (د ۱۱۹۵ ق / ۱۷۸۰ م) است، اشاره می کنیم:

"افکار آبدارش خیملی موثر و به درد است، معانی بلند و پاکیزه و الفاظ شسته و روانی کلامش روان را تازگی می بخشد، بالفعل به این طور شعر گفتن خاصه او است ... از اشعار او است:

سپه کرد از تغافل بس که چشمش روزگار ما
چو گرد سرمه خیزد تیره در محشر غبار ما

.....

یار تا از نظر فگند مرا
بیکسی در به در فگند مرا
کردند قبایل همه مجنون لقب ما
این حرف رسانید به لیلی نسب ما
دیدم به کتب خانه هفتاد و دو ملت
غیر از سخن عشق نشد منتخب ما
گستاخ از یست کزان پنجه مرگان
سر چنگ نخورد است دل بی ادب ما
از محفل خوبان نتوان کرد بروم
داغم من دل سوخته این لاله ستان را
ای دل ز ازل نام تو دیوانه نهادند
بدنام مکن سلسله زلف بتان را
واقف ز دهان و کمر یار چه بررسی
از هیچ خبر نیست من هیچ مدان را
دل ز دستم به شبستان غمت گم گردید
ای چراغت به کف از رنگ حنا زود بیا (۱۵)

ب. نقد موسیقی

مولف از جمله عناصر "موسیقی" به عنصر "زمین" توجه

خاصی دارد. ما در ذیل به پاره ای از نمونه های آن اشاره می کنیم.
ملاحظه فرمایید:

☆ مولف در نمونه زیر که متعلق به میر معصوم وجدان (د
۱۱۲۰/ق ۴۲۷/ام) است، به عنصر ”زمین“ چنین اشاره دارد:
سخنمش خیلی شوخی و رنگینی و مضامین تازه داشت و
زمینهای سنگلاخ طرح می کرد. از آن جمله است مطلع قصیده که
در مدح نواب مغفور گفته:

مرا دلی است که باشد به درد کارش و خندد

چو غنچه ای که بود جا به نیش خارش و خندد (۱۶)

☆ حاکم بیگ لاهوری در ضمن معرفی احوال خود چنین می پردازد:
امیر خسرو غزلی دارند که این بیت از آن است. خیلی به داد
گفته اند و زمین مشکل است:

آزرده جانی را مکش به خانمانی را مکش

مسکین جوانی را مکش آخر جوانی ای پسر

فقیر | حاکم بیگ لاهوری | نیز ۱۲ بیت در این زمین گفته ام.

چیزی که یاد بود می نویسم:

گویاد این شهیدا مکن، گونامه ای انشا مکن

نومید قاصد را مکن چیزی زبانی ای پسر

تا بر تو گشتم مبتلا افتادم اندر صد بلا

درد غریبی می کشی عشق و جوانی ای پسر (۱۷)

۲. زمینه های معنایی و عاطفی

حاکم بیگ لاهوری در هنگام معرفی احوال زندگی نامه و بررسی اشعار شاعران به عنصر "معنی و مضمون" اشاره های کلی دارد. به عنوان مثال به این موارد دقت فرمایید:

☆ درباره میر محمدعلی رایج چنین می نویسد:

"آنچه این فقیر [حاکم بیگ لاهوری] می داند میر مرحوم از علم و فضل چندان بهره ای نداشت. لیکن در فارسی و فن نظم و نثر بسیار ماهر بود و کتابهای دقیق نظم را به دقت درس می گفت و در شعر طور تازه دارد. معنی بند و مضمون یاب است خوش محاوره و نقل های رنگین و حرفهای شیرین می کرد... من اشعاره:

از خم گردن تسلیم کشی گرنناخن
چقدر عقده زد دل باز توان کرد اینجنا

.....

یارب چه ساز مطرب بزم ازل نواخت
کز گوشها هنوز صدا کم نمی شود

.....

به عالم هیچ کس خالی ز ما و من نمی باشد
بود هر جا که گردن بی رگ گردن نمی باشد (۱۸)

☆ درباره سراج الدین علی خان آرزو (د ۱۱۶۹ق / ۱۷۵۶م) چنین آمده است:

"اکثر اشعار او ناخن به دل می زند. هر چند بعضی اعزه سخن فهم منمکر زبان او اند، لیکن شعر انتخابی او اگر جمع کرده شود،

دیوانی می شود سراپا موثر و پر درد، و به معانی بلند و به مضمون تازه خیلی میل داشت". (۱۹)

حاکم بیگ لاهوری در پایان احوال او، نمونه ابیات فراوان از وی نقل کرده است و ما در اینجا به پاره ای از آنها اشاره می کنیم:

کجی ای نیست در طریق خدا
بنگین راست می کنند دعا

.....

صوفیان را می رسد آفت ز نفس خویشتن
همچون آن گرمی که ضایع می کند پشمینه را (۲۰)

نمونه ای از انواع "معنی و مضمون" مانند فلسفی، عرفانی و جز آن در این کتاب نیامده است، اما اشاراتی به "عاطفه" به چشم می خورد و از جمله آنها می توان اشاره ذیل را که متعلق به مظهر جان جانان (د ۱۹۵ / ق ۴۸۰ / ام) است، نقل کرد:

"دیوانش قریب به دو سه هزار بیت خواهد بود، شهرت تمام دارد. این فقیر مطالعه نموده ام بسیار به درد می گوید. الحال که پر مسند ارشاد نشستہ فکر شعر کم می کند، سلمه الله تعالی. من اشعاره:

آبی نژد بروی گران خواب بخت ما
با آنکه گریه داده بسیلاب رخت ما
یک ناله درد از دل ما بی نوا نرفت
خوان خلیل شد جگر لخت لخت ما

.....

اگر زبندگی چون منی ترا عار است
توزنده باش، خریدار بنده بسیار است (۲۱)

۳. نقد بلاغی

در ذیل معرفی احوال برخی شاعران، اشاراتی به آن به چشم می خورد که بر دو نوع است: تصویر سازی و تخیل؛ و صنایع بدیع و زینتهای کلامی.

الف. تصویر سازی و تخیل

مولف در ضمن معرفی زندگی نامه دو شاعر به عنصر "خیال" اشاره های کلی دارد و از جمله آنها به نمونه ای که متعلق به شیخ عبدالرضا متین (د ۱۱۴۵ / ق / ۱۲۱۱ م) است، در اینجا اشاره می کنیم:

"مولف گوید شیخ. سلمه الله تعالی... صاحب زبان است و خوش فکر، لیک بسیار نازک مزاج و کم دماغ... این چند شعر از او است:

سفله بی مغز همچو بهله هر جا دست یافت
می شود هم پنجه دایم دستگیر خویش را

.....

نیست اکسیری به از صحبت کامل عیار
گفته ام حرفی که می باید به آب زر نوشت

.....

سفله ز آلودگی دولت دنیا است عزیز
این ملمع چو از دور شود مس گردد" (۲۲)

ب. صنایع بدیع و زینتهای کلامی

مولف در این زمینه تنه‌ها به عناصر "ایهام" و "تضمین" اشارات کوتاهی داشته است. در ذیل نمونه های آن را نقل می کنیم.

☆ مولف در ضمن معرفی احوال سراج الدین علی خان آرزو (د ۱۱۶۹ق / ۱۷۵۱م) به عنصر "ایهام" چنین اشاره دارد:

"روزی غزلی در تتبع غزلش [آرزو] گفتم که مقطعش این است:

گر چنین از فیض خان آرزو گیرد نمک

طرفه شوری زین غزل حاکم به لاهور افکنند

خان مرحوم این بیت بدیهه گفته فرستاد:

نیست شعـر آرزو را رتبه ای

گر تو با این هم پسندی حاکمی

در این لفظ "حاکمی" لطفی و ایهامی هست." (۲۳)

☆ در نمونه زیر که متعلق به میرزا قابل خان است، به عنصر "تضمین" چنین می پردازد:

"لمیرزا! این غزل در تتبع غزل شاه آفرین گفته و مصرع این

مطلع ایشان تضمین نمود:

عشاق گر چه پای به سنگ اند چون شرر

گلباز شوق بادل تنگ اند چون شرر

مرزا به عاشقان بلاکش صد آفرین

"گلباز شوق بادل تنگ اند چون شرر" (۲۴)

۴. صورت و قالبهای شعر

صورت و قالبهای شعر شاعران نیز در این تذکره مورد توجه قرار گرفته است و از جمله آنها می توان به غزل، قصیده، مثنوی و ترجیع بند اشاره کرد.

الف. غزل

مولف در هنگام معرفی زندگی نامه آزاد بلگرامی (د ۱۲۰۰ق / ۱۷۸۲م) به غزلیات وی چنین اظهار نظر کرده است:

”اکثر مردم به انواع قابلیت موصوف بود به دیوان عربی که دارند با آنکه فقیر از فهم آن قاصر است، لیکن یدبعضا است خوب. علما و فضلا را مثل آن دست نداده باشد. غزلیات فارسی نیز به چه شیرین زبانی گفته اند... انتخاب میر آزاد سلمه الله تعالی که خان آرزو کرده:

مرا از هیچ کس گرد ماللی نیست بر خاطر
که طبع نازک من بر نمی دارد گرانی ها

.....

ز ذوق بانگ الستند عارفان در وجد
سخن تمام شد و ذلت سخن باقی است (۲۵)

ب. قصیده

نمونه ای از آن که متعلق به میر معصوم وجدان است، در صفحات گذشته در بخش ”نقد موسیقی“ نقل کرده ایم.

ج. مثنوی

در نمونه زیر که متعلق به خیر الله فدا است، مثنویات او را از نظر معنایی چنین مورد بررسی قرار داده است:

”[فدا] شاگرد میرزا احمد بیرنگ است، در عالم مثنوی گوئی چون وی نظر نیامده، معنیهای بلند و مضمونهای دلپسند در مثنویات خود به کار برده. در تلاش و شوخی الفاظ ثانی زلالی بود. می خواست که جواب سבעه سیاره او بگوید. چنانچه چهار مثنوی ترتیب داد، فرصت جواب بقیه نیافت. در اوایل، به فقیر چندان اختلاط نداشت. بعد از آن در عهد صوبه داری معین الملک، اکثر بلک در هفته دو بار به غریب خانه تشریف می آورد و مثنوی لیلی و مجنون که تازه در آن ایام گفته، می آورد می خواند و از راه اخلاص چند بیت در حق این هیچمدان نوشته فرستاده بود. از آن ابیاتی که یاد بود، نوشته شد:

ای شده در ملک قدیم سخن
 حاکم بالله و حکیم سخن
 نبض شناس ننگه ناتوان
 محرم بیماری چشم بتان
 در مثنوی خود در تعریف کمر بند و کمر می گوید:

لب او می شکنند قیمت قند
 نیشکر آه بلند است که چند“ (۲۱)

د. ترجیع بند و رباعی

مولف در نمونه ای که درباره واقف بتالوی است، به قصاید،

ترجیع بوند، غزل و رباعی وی می پردازد. حاکم لاهوری در پایان معرفی زندگی نامه او نمونه ابیات از غزلیات وی آورده است و برخی از آنها در صفحات گذشته در بخش نقد زبان نقل کرده ایم:

”هر چند خان آرزو ستایش میر شمس الدین فقیر در مجمع المنفایس بسیار کرده، لیکن انصاف این است که این عزیز روشن دل [واقف] شمس الدین پنجاب است. دیوانی قریب به شش هفت هزار بیت ترتیب داده و قصاید هم دارد. ترجیع بندی در کمال فصاحت و به درد گفته، ظاهراً چنین ترجیع بند از قدما هم کس کم گفته باشد. عاشق غزل است و رباعی هم خوب می گوید و هر چه می گوید ناخن به دل می زند و خالی از تلاش و لطف نیست، پختگی و استادی از سخنش معلوم است. خودش می فرماید:

نالۀ چند کرده ام موزون   نه غزل نی قصیده ای دارم“ (۲۷)

۵. نقد از طریق مقایسه بین شاعران

در این اثر، نقد از طریق مقایسه بین شاعران بر دو نوع است: ”تتبع و استقبال و توارد“ ما در ذیل به نمونه های آن اشاره می کنیم: ☆ مولف در نمونه زیر که متعلق به میرزا محمد بیرنگ (د ۱۲۳۱ق / ۱۸۱۱م) است، به عنصر ”تتبع و استقبال“ چنین اشاره دارد: ”طور و طرز میرزا جلال اسیر و عبدالطیف خان تنها منظور او ابیرنگ بود و اکثر تتبع این هر دو می نمود... چند شعر از آن بزرگ نوشته شد:

قطره قطره می بارد ابر تا چه می خواهد
ساقی اندکی دریاب کین هوا چه می خواهد

این زندگی بلاست ز سروا نمی شود
سر بارها به تیغ بریدیم همچو شمع

.....

الفنت آموختی دل ما را
سوختی سوختی دل ما را (۲۸)

☆ در نمونه زیر که درباره آفرین لاهوری (د ۱۵۲۱ق / ۱۷۴۱م) است، به "توارد" چنین اشاره داشته است:

"محمد علی خان متین پسر حسام الدین، متوطن کشمیر، در تذکره خود، این بیت شاه آفرین را به اندک تغییر مطلع کرده به نام خویش نوشته:

در مشربی که ماییم آلوده دامنی نیست
ساغر به کف چو تصویر رندیم و پار ساییم
حال آنکه این فقیر سی سال پیش از این بیت مذکوره در دیوان مرحوم دیده و در سخن فهمان لاهور بیت مذکور به نام شاه مرحوم [آفرین] اشتها تمام دارد". (۲۹)

ارزیابی کتاب

تذکره مردم دیده، نوشته حاکم بیگ لاهوری، از تذکره های بنام سده ۱۲ق است که بنا بر جنبه های مختلف بین نویسندگان مورد استفاده قرار گرفته است. مولف آن در لابه لای جملات درباره شعر شاعران اشارات انتقادی به اختصار داشته است.

در حوزه نقد زبان، مولف به برخی از عناصر آن می پردازد

و از جمله آنها می‌توان به "واژگان" و "نقد موسیقی" اشاره کرد. مولف در ذیل معرفی احوال دو شاعر، به واژگان شعری آنان اشاره های کلی دارد و در ضمن معرفی زندگی نامه ۵ شاعر، به عنصر "زمین" پرداخته است. ما در تحلیل و بررسی تذکره های فارسی پیشین این سده دیدیم که در حدود همه تذکره نویسان بزرگ به عنصر "فصاحت و بلاغت" به فراوانی پرداخته اند، اما حاکم لاهوری در تالیف این کتاب اشاره ای به آن ندارد. همچنین نمونه ای از عنصر "صرف و نحو" نیز در این اثر به چشم نمی‌خورد. در زمینه های معنایی و عاطفی، مولف در هنگام نقد برخی شاعران به عنصر "معنی و مضمون" اشاره های کلی دارد در حدود ۴ نمونه از این نوع نقد در این کتاب می‌توان مشاهده کرد. نمونه ای از انواع "معنی و مضمون" مانند "فلسفی"، "عرفانی" و جز آن در این اثر نیامده است. اما اشارات کوتاهی به عنصر "عاطفه" به چشم می‌خورد. در ذیل معرفی برخی سخنگویان، پاره ای از عناصر "نقد بلاغی" مورد توجه قرار گرفته است که بر دو نوع است: تصویر سازی و تخیل؛ صنایع بدیع و زینتهای کلامی. مولف در ذیل معرفی احوال ۲ شاعر به عنصر "خیال" اشاره های کلی دارد. نمونه ای از انواع "تصویر سازی و تخیل" مانند تشبیه، استعاره، کنایه و جز آن، در این اثر دیده نمی‌شود. بعضی از عناصر "صنایع بدیع و زینتهای کلامی" نیز در این اثر مورد توجه قرار می‌گیرد و از جمله آنها می‌توان به "ایهام" و "تضمین" اشاره کرد.

حاکم بیگ لاهوری در نقد شعر شاعران، صورت و قالبهای شعری آنان را از نظر جنبه های گوناگون مورد بررسی قرار داده است و از جمله آنها می توان غزل، رباعی، قصیده، مثنوی و ترجیع بند را نام برد. اشاراتی در زمینه "نقد از طریق مقایسه بین شاعران" نیز در این اثر می توان یافت. مولف در ذیل ۳ شاعر به "تتبع و استقبال" و در معرفی زندگی نامه یک شاعر به "توارد" اشاره داشته است.

شاعران فارسی از دیرباز درباره اشعار شاعران دیگر اظهار نظر کرده اند و گاهی از نظر جنبه های مختلف به اصلاح آنها پرداخته اند. مولف این تذکره در معرفی احوال برخی شاعران، به این گونه اصلاحات و نظرات اشاره داشته است و ما در اینجا اشاره ای از آن را که در ذیل معرفی زندگی نامه آفرین لاهوری (د ۱۱۵۲ق / ۱۷۴۱م) ارائه شده است، نقل می کنیم:

"روزی ملا محمد سعید اعجاز که از جهان آباد تازه به لاهور رسیده و فاضل جید و شاعر خوش خیال بود، در معنی این بیت ناصر علی:

صریر خامه می دانم که با طبیعت نمی سازد

دریدی نامه، دل صد پاره شد، قاصد رسید اینجا

اعتراض کرد. یعنی هرگاه صریر خامه که عاشق از راه دور و

دراز مکتوب می نویسد به طبیعت نمی سازد. صدای دریدن نامه که

شوخ تر از صریر خامه است چه قسم به او ساخت.

مخدو می [آفرین لاهوری] فرمود: "که صریر نامه خود

معشوق است که دماغش نوشتن ندارد، و اعجاز خاموش ماند.

چون این سؤال و جواب را به میر صاحب آزاد بلگرامی [نقل
کردم فرمود:

”جواب شاه آفرین مسلم و یت متحمل آن، لکن به خاطر
می رسد که نامه نوشتن عاشق مخالف طبع معشوق است و دریدن او
نامه عاشق را موافق طبع، لهذا صریحاً خامه عاشق با طبعش نه
ساخت و صدای دریدن نامه ساخت.“ (۳۰)

برخی نویسندگان شبه قاره، این تذکره را از نظر جنبه های
انتقادی بسیار ستایش کرده اند، اما ما پس از تجزیه و تحلیل این
تذکره به این نتیجه رسیده ایم که حاکم بیگ لاهوری در ضمن معرفی
احوال شاعران به عناصر نقد شعر فارسی چنان توجه دقیقی ندارد که
سرخوش، سراج الدین علی خان آرزو و آزاد بلگرامی در تالیف تذکره
های خود داشته اند. افزون بر این در این تذکره در زمینه نقد شعر
فارسی، هیچ نوع نوآوری نیز به چشم نمی خورد. حاکم بیگ
لاهوری در بخش اول این کتاب در انتخاب نمونه ابیات، هیچ تلاشی
نکرده و در اکثر موارد نمونه ابیات از تذکره مجمع النقایس، نگارش
سراج الدین علی خان آرزو، نقل کرده است.

حواشی

۱. برای آگاهی بیشتر از احوال او رجوع شود به: خوشگو، ۲۶۷؛ هندی، ۵۶.۵۷؛ صدیق، ۱۳۲.۱۳۳؛ آزاد، خزانه عامره، ۲۰۰. ۲۰۲؛ عبدالرشید، ۱۱۲.۱۱۸؛ خیام پور، ۱/۲۲۲.۲۲۳؛ استوری، ۸۳۰.
۲. حاکم لاهوری، ۱۹۲؛ گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ۲/۲۶۷.
۳. آرزو مجمع النقایس، ۲۲.۲۳.
۴. حاکم لاهوری، ۱۹۲؛ گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ۲/۲۶۷.
۵. گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ۲/۲۶۷.
۶. آرزو، مجمع النقایس، ۲۳.
۷. حاکم لاهوری، ۱۹۲.۱۹۳؛ مصحفی، عقد ثریا، ۲۵؛ حیرت، ۳۲.
۸. نقوی، تذکره نویسی، ۴۱۸، ۴۱۹؛ گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ۲/۲۶۸.
۹. نقوی تذکره، نویسی، ۴۱۸.۴۱۹.
۱۰. ص ۱۹۷؛ و نیز نک: نبی هادی، 219.
۱۱. حاکم لاهوری، ۱۵؛ نبی هادی، ۲۱۹؛ منزوی؛ فهرستواره، ۲/۹۵۲؛ نقوی، تذکره نویسی، ۲۲۱؛ همو، "تذکره های شاعران"، ۵/۹۷؛ گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ۲/۲۶۲.
۱۲. آزاد، خزانه عامره، ۲۰۰؛ حاکم لاهوری، ۱۵؛ نقوی، تذکره

			نویسی ، ۲۲۲.
۱۳	تقوی ، تذکرہ نویسی ، ۲۲۲-۲۲۳.	۱۳	همان ، ۲۲۲.
۱۵	حاکم لاہوری ، ۱۱۴-۱۱۵.	۱۶	همو ، ۱۰۷.
۱۷	همو ، ۲۰۰-۲۰۱.	۱۸	همو ، ۷۶-۷۸.
۱۹	همو ، ۵۶.	۲۰	همو ، ۵۸-۵۹.
۲۱	همو ، ۸۷-۸۸.	۲۲	همو ، ۹۱.
۲۳	همو ، ۵۷.	۲۳	همو ، ۱۸۲.
۲۵	همو ، ۳۲، ۳۶.	۲۶	همو ، ۱۷۷.
۲۷	همو ، ۱۱۵.	۲۸	همو ، ۱۵۵-۱۵۶.
۲۹	همو ، ۲۳.	۳۰	همو ، ۲۰-۲۱.

کتابشناسی

- آرزو ، سراج الدین علی خان ، مجمع النفایس ، بہ کوشش عابد رضا بیدار ، پتتا ، ۱۹۹۲ م.
- آزاد بلگرامی ، خزائنہ عامرہ ، کانپور ، ۱۸۷۱ م.
- حاکم لاہوری ، عبدالحمیم ، تذکرہ مردم دیدہ ، بہ کوشش سید عبداللہ ، لاہور ، ۱۹۶۱ م.
- حیرت ، قیام الدین ، تذکرہ مقالات الشعرا ، بہ کوشش نثار احمد فاروقی ، دہلی ، ۱۹۶۸ م.
- خوشگو ، بندر این داس ، سفینہ خوشگو ، بہ کوشش سید شاہ محمد عطا الرحمن عطا کاکوی ، پتتا ، ۱۹۵۹ م.

- خیام پور، عبدالرسول، فرهنگ سخنوران، [تهران]، ۱۳۶۸ش.
- صدیق، حسن خان بہادر، شمع انجمن، ہند، ۲۹۳ق.
- عبدالرشید، تذکرہ شعراى پنجاب، کراچی، ۱۳۲۶ش.
- گلچین معانی احمد، تاریخ تذکرہ ہای فارسی، تہران، ۱۳۶۳ش.
- مصحفی، غلام ہمدانی، تذکرہ عقد ثریا، اورنگ آباد، ۱۹۳۲م.
- منزوی احمد، فہرستوارہ کتابہای فارسی، تہران، ۱۳۷۶ش.
- نقوی، سید علی رضا، ”اردو شعرا کے تذکرے“ [تذکرہ ہای شعراى اردو]، تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۵، لاہور، ۱۹۷۲م.
- ہمو، تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان، تہران، ۱۳۲۳ش.
- ہندی، بہگوان داس، سفینہ ہندی، پटना، ۱۹۵۸م.
- Storey, C.A, Persian Literature, London, 1953.
- Nabi Hadi, Dictionary of Indo- Persian Literature, Delhi, 1995.

